

Міністерство освіти і науки України
Миколаївський національний університет імені В.О.Сухомлинського
Факультет фізичної культури та спорту

Кафедра ТМФК

ЛЕКЦІЯ № 5
з дисципліни ПЕДАГОГІКА

тема: Закономірності, принципи, методи виховання (2 год.).

для студентів II курсу
СТУПІНЬ БАКАЛАВРА

Галузь знань 01 Освіта

Код та найменування спеціальності 014 Середня освіта

Предметна спеціалізація 014.11 Середня освіта (Фізична культура)

Освітні програми Середня освіта: Фізична культура, спортивно-масова
робота та туризм,

Середня освіта: Фізична культура та Захист Вітчизни

Галузь знань 01 Освіта

Код та найменування спеціальності 017 Фізична культура і спорт

Освітня програма Фізична культура і спорт: Тренер з видів спорту

Розробила:

к.п.н., доцент кафедри ТМФК

Литвиненко О.М.

Лекція 5. Закономірності, принципи, методи виховання.

Виховання... — це багатогранний процес постійного духовного збагачення і оновлення тих, хто виховується, і тих, хто виховує...

В. О. Сухомлинський

Мета: сформувати у студентів поняття про виховання, самовиховання, сутність процесу виховання, закономірності, принципи та методи процесу виховання; ознайомити з різними підходами до розуміння сутності виховання як педагогічного процесу; закріпити вміння робити категорійний аналіз педагогічних понять на прикладі категорії “виховання”.

Обладнання: логічна схема основних понять процесу виховання.

Ключові поняття: виховання у широкому та вузькому розумінні; мета виховання; закономірності, принципи та методи процесу виховання; діяльнісно-особистісна концепція виховання; суб’єкт-суб’єктні виховні відносини.

План

1. Виховання як спеціально організований і свідомо здійснюваний педагогічний процес.
2. Зміст і результат виховання. Діяльнісно-особистісна концепція виховання.
3. Поняття “виховання” у широкому та вузькому розумінні.
4. Закономірності процесу виховання.
5. Принципи виховання.
6. Поняття методу, прийому і засобу виховання.
7. Класифікація методів виховання.

Рекомендована література

1. Гончаренко С.У. Український педагогічний словник. - К.: Либідь, 1997.
2. Дубасенюк О.А. Виховна діяльність педагога: соціально-історичний та психолого-педагогічний аспекти: Монографія. – Житомир, 1997. – 175 с.
3. Закон України “Про освіту”. - Голос України, 1996.- 25 квітня. - С.1-3.
4. Карпенчук С.Г. Теорія і методика виховання. - К., 1997.
5. Макаренко А.С. О воспитании. - М., 1988. - С.36-70.
6. Касьяненко М.Д. Педагогіка співробітництва. - К., 1993. - Ч.1.
7. Кондрашова Л.В. Сборник педагогических задач. - М., 1987.
8. Концепція виховання дітей та молоді в національній системі освіти //Освіта. – К.,1996. - 7 серпня.
9. Основи національного виховання / За ред. В.Г.Кузя. - К., 1993.
10. Педагогіка /За ред. М.Д. Ярмаченка. - К., 1986. - Розд. 1.
11. Подласый В.И. Педагогика. Новый курс. - В 2-х кн. - Кн. 1. “Общие основы”.
12. Фіцула М.М. Педагогіка. – К., 2000.- С.218-246.

1. Виховання як спеціально організований і свідомо здійснюваний педагогічний процес.

Людина народжується як біологічна істота. Щоб ця істота стала особистістю її треба виховувати. Саме виховання облагороджує її, прищеплює необхідні якості.

Вплив виховання на різних людей – різний. Сила виховного впливу на різних людей і в різних умовах неодинакова – від самих слабких до максимально можливих. Діти

по-різному піддаються вихованню: одні – швидко і без особливих труднощів впитують виховний вплив, для інших - треба значні зусилля, щоб досягти поставленої мети. Опір вихованню як протидія зовнішній силі, що йде від вихователів, визначає кінцевий результат. Тому визначну роль відіграють конкретні ситуації і взаємовідносини людей у виховному процесі.

Виховання як цілісний процес має дві сторони: зовнішню (власне виховання, виховуюча діяльність як передача соціального досвіду) і внутрішню (самовиховання, цілеспрямований процес самовдосконалення шляхом засвоєння соціального досвіду діяльності, поведінки, духовного збагачення). Тому воно є одним з основних видів діяльності людства.

Такий загальний підхід до розуміння сутності виховання склався ще за часів первісного суспільства та у народній педагогіці. Він є провідним у спробах дати визначення поняття “виховання”.

Нерідко виховання вважають лише процесом педагогічного впливу (впливу педагога) з метою формування особистості вихованця, абстрагуючись від його творчих можливостей самовдосконалення. Іншими словами, розглядається лише діяльність сторони, що виховує.

Що ж таке є виховання як педагогічне явище, у чому полягає його сутність? Питання ці складні і їх трактування у педагогіці й сьогодні викликає певні труднощі, адже надзвичайно складним і багатогранним є той процес, що визначається цим поняттям.

Історично склалися різні підходи до виховання дітей:

- авторитаризм середньовічної системи виховання;
- гуманізм і висока моральність як основні цілі виховання за Я.А.Коменським;
- виховання джентльмена у педагогічній теорії Джона Локка;
- “теорія природного виховання” Ж.-Ж. Руссо та інші.

У чому ж полягає сутність сучасної концепції виховання, якщо розглядати його як спеціально організований і свідомо здійснюваний процес?

Для цього з'ясуємо, що означає поняття “*сутність*”. Дана філософська категорія відображує, по-перше, глибинні зв'язки та внутрішні відносини, які визначають основні риси та тенденції розвитку даного явища; по-друге, перехід зовнішнього (об'єктивного) у внутрішнє (суб'єктивне), тобто у свідомість людини. Отже, сутність означає сенс даної речі чи явища, те, чим воно є на відміну від усіх інших речей.

В основі виховного процесу лежить система виховних відносин, що забезпечує взаємодію вихователів і вихованців згідно із суспільно завданими цілями формування особистості. Будь-який тип виховних відносин завжди пов'язаний з прагненням змінити людину, вплинути на її внутрішню позицію, поведінку і діяльність, керувати формуванням її особистості. Намагаючись більш конкретно осягнути сутність виховання, американський педагог і психолог Едвард Лі Торндайк писав: “Терміну *виховання* надають різного значення, але воно завжди вказує на зміни. Не можна виховувати людину, не викликаючи у ньому змін”. Учень взаємодіє з педагогом свідомо.

Отже, виховні відносини завжди носять суб'єкт-суб'єктний характер.

Коли мова йде про спеціально організовану виховну діяльність, то, частіше, вона асоціюється з деяким впливом на особистість, що формується.

Ось чому в деяких підручниках з педагогіки виховання традиційно трактується як спеціально організований педагогічний вплив на особистість, що формується, з метою розвитку у неї соціальних якостей і рис, що визначаються суспільством.

В інших працях слово *вплив* вилучається, як немилозвучне і як таке, що немов би асоціюється з примусом, тиском, а виховання визначається як керівництво розвитком особистості.

Проте, як перше, так і друге визначення відображують тільки зовнішню сторону виховного процесу, тільки діяльність вихователя, педагога. Між тим, сам по собі зовнішній вплив не завжди веде до передбаченого результату: він може викликати у

вихованця як позитивну, так і негативну реакцію, або ж бути нейтральним. Зрозуміло, що тільки за умови, що виховний вплив викликає в особистості внутрішню позитивну реакцію (відношення) і стимулює її особисту активність у роботі над собою, воно справляє на неї ефективний формуючий і розвивальний вплив. Але саме на цей аспект у наведених визначеннях сутності виховання й не звертається уваги. Не висвітлюється й питання про те, яким має бути цей педагогічний вплив, який характер він повинен мати, що дуже часто дозволяє зводити його до різних форм зовнішнього примусу, до різних проробок і моралізування.

2. Зміст і результат виховання. Діяльнісно-особистісна концепція виховання.

Критерієм ефективності та якості педагогічного процесу є вихованість школярів - наявність у них високих моральних якостей. Ці якості особистості школяра є результатом інтеріоризації (перетворення зовнішніх, реальних дій з предметами на внутрішні, ідеальні) зовнішніх впливів на внутрішні, вираження єдності зовнішніх і внутрішніх чинників виховання та розвитку.

Завдяки інтеріоризації зовнішні факти людської поведінки переходять в усталені внутрішні якості особистості. Результати виховного процесу значною мірою залежать від індивідуальних особливостей вихованців, їх ставлення до навколишньої дійсності, насамперед до спрямованих на них виховних впливів, їх взаємин з однолітками, дорослими, ставлення до педагогів і батьків. Оскільки школярі різняться індивідуальними особливостями, то й результати їх виховання різні.

Для практичної діяльності педагога учнів класу залежно від рівня їх вихованості поділяють на такі групи:

а) група дуже низького рівня вихованості. Зараховані до цієї групи учні характеризуються негативним досвідом поведінки, що важко піддається педагогічному впливу, саморегуляція і самоорганізація у них не розвинуті;

б) група низького рівня вихованості. Характеризується слабким виявом позитивного, ще не стійкого досвіду поведінки, зривами. Поведінка учнів регулюється переважно вимогами старших та іншими зовнішніми стимулами, саморегуляція та самоорганізація у них - інтуїтивні;

в) групи середнього рівня вихованості. їм властиві стійка позитивна поведінка, наявність регуляції та саморегуляції, організації та самоорганізації, однак активна позиція щодо діяльності і вчинків однокласників ще не виявляється;

г) групи високого рівня вихованості. Для учнів, які належать до них, визначальними є стійкий і позитивний досвід поведінки, саморегуляції, прагнення до організації та регуляції діяльності поведінки інших людей, вияви активної позиції.

Основними показниками рівня вихованості школяра є зовнішній вигляд, культура поведінки у школі та за її межами, громадська активність, самостійність у всіх видах діяльності, сформованість наукового світогляду, національної самосвідомості, ставлення до навчання, інтерес до знань і усвідомлення їх ролі в своєму розвитку, прилучення до національної та світової культури, фізичне здоров'я, захоплення фізичною культурою і спортом, працелюбність, орієнтованість на майбутню професію.

Оцінити рівень вихованості особистості можна і за її ставленням до навколишньої дійсності. У ставленні до суспільства вона виявляє патріотизм, суспільну дисциплінованість, громадську активність, працьовитість, відповідальність, солідарність, відданість справі; у ставленні до інших людей - повага їх гідності, піклування, терплячість; до себе - гідність, самокритичність, самоконтроль, ініціативу, оптимізм; до культури - повагу до культурних цінностей, контакти з діячами культури, розуміння прекрасного; до природи - повагу до всіх форм життя, замилювання природою, примноження її багатств і раціональне їх використання; до моральних цінностей - демократизм, гуманізм, поважання свободи волі особистості.

При визначенні рівня вихованості учнів нерідко послуговуються такими методами науково-педагогічного дослідження, як педагогічне спостереження, бесіда, анкетування, вивчення продуктів діяльності учнів та ін.

Незважаючи на різницю в підходах, характеристика сучасних концепцій виховання будується на загальних закономірностях:

- виховання відбувається в тісному взаємозв'язку з навчанням, але все ж, відіграє визначальну роль;
- ефективність виховання залежить від активності самого вихованця і його включеності в цей процес;
- результати виховання залежать від усіх структурних елементів, які складають цей процес: форми, методи і цілі, зрозумілі дитині і педагогу.

Згідно стратегіям модернізації освіти в Україні сучасні концепції виховання особистості на сьогоднішній день мають декілька основних напрямків:

- підвищення ролі виховної діяльності у формуванні у молоді нових життєвих установок;
- необхідність відновлення відповідності між змістом, якістю виховання і потребами особистості, суспільства і держави;
- відновлення ролі держави у вихованні молодого покоління;
- розширення суб'єктів виховання, таких, як соціальні інститути, навчальні заклади та громадськість.

Сучасні концепції виховання спрямовані, насамперед, на формування в дитині культурної особистості. Незважаючи на те, що багато соціальні інститути досі користуються застарілими моделями виховання, держава прагне вдосконалити цю систему, щоб у підростаючого покоління була можливість набувати знання та вміння відповідно до вимог сучасного суспільства і за допомогою новітніх технологій.

3. Поняття “виховання” у широкому та вузькому розумінні.

Традиційно у педагогіці категорію "виховання" розглядали у різних аспектах, а саме:

1) у широкому смислі

- як соціальне явище (вплив середовища, умов, обставин, суспільного устрою, навчальних закладів, громадських організацій, усього життя (К. Ушинський, Л. Виготський, Т. Шацький та інші);

- як процес і результат розвитку особистості під впливом цілеспрямованого навчання і виховання (Ю. Бабанський);

- як суспільне явище, що охоплює всі виховні сили суспільства (М. Стельмахович, Т. Ільїна);

- як процес формування особистості в цілому, спрямований на оволодіння молоддю всієї сукупністю соціального досвіду, загальнолюдських знань, умінь та навичок, способами творчої діяльності, соціальними і духовними цінностями (І. Огородніков, М. Петухов, І. Харламов, В. Кузь та інші).

2) у вузькому смислі під вихованням частіше розуміють

- вплив або систему впливів вихователів на вихованців з метою формування у них певних властивостей і якостей (І. Огородніков, М. Петухов, М. Стельмахович);

- специфічний процес формування соціальних і духовних цінностей (І. Харламов, М. Касьяненко);

- систему ціннісних орієнтацій і відповідної поведінки (Г. Костюк, Г. Балл, І. Багаєва та інші).

Деякі вчені розглядають поняття "виховання" й у спеціальному педагогічному смислі як "...процес і результат цілеспрямованого впливу на розвиток особистості, її відносин, рис, якостей, поглядів, переконань, способів поведінки у суспільстві" й у

широкому педагогічному смислі, коли поняття "виховання" охоплює і процес навчання і власне виховання, тобто педагогічний процес в цілому (Т. Ільїна, І.Харламов).

Розбіжність у підходах викликає певні утруднення у науковому тлумаченні поняттєвого масиву, що впливає на розробку концептуальних положень теорії та практики виховання. Врахуємо також, що "будь-яке визначення пов'язано із виявленням інваріантних властивостей в їх відносинах", тому виділимо його основні категорійні ознаки.

1. Виховання розглядається як *соціально-історичне явище*, що концентрує соціальні здобутки людства. Одночасно виховання - це процес передачі і засвоєння соціального досвіду, духовної культури, спрямований на розвиток особистості. Педагогами, особливо в останній час, підкреслюється роль виховання на культурно-історичному досвіді рідного народу, його традиціях, звичаях, обрядах. Національне виховання є конкретно-історичним проявом загальнолюдського гуманістичного і демократичного виховання.

Воно забезпечує етнізацію дітей як невід'ємну складову їх соціалізації (Л.Г.Кузь, Ю.Д.Руденко, З.О.Сергійчук, М.Г.Стельмахович, М.Л.Касьяненко).

2. Виховання є *процес* (процес формування і розвитку особистості; багатогранний процес духовного збагачення особистості; процес взаємодії двох учасників виховання). Більшість авторів акцентують увагу на процесуальній стороні виховання, проте тлумачення даної ознаки неоднакове.

Частіше виховання розглядають як процес формування і розвитку особистості, що веде до певних змін у структурі особистості (Ю.К.Бабанський, Н.В.Кузьміна, В.І.Генецінський, В.Є. Гмурман, Ф.Ф.Корольов, Г.С.Костюк, М.І.Болдирев). В.О.Сухомлинський розглядає виховання як багатогранний процес духовного збагачення, оновлення і вихователів, і вихованців. У працях С.М.Шабанова, Г.І.Легенького, М.М.Таланчука підкреслюються діяльнісний характер процесу виховання.

Взагалі, процес - це сукупність закономірностей і послідовних дій, спрямованих на досягнення певного результату. Процесуальний характер виховання відображає його внутрішню сторону, глибокі якісні зміни, що відбуваються у духовному, фізичному та психічному станах особистості;

3. *Виховання є вплив* на розвиток особистості (Ф.Ф.Корольов, В.Є.Гмурман, Б.Г.Ананьєв, Н.В.Кузьміна, Г.І. Щукіна, І.Т.Огородніков, М.Г.Стельмахович, Ю.К.Бабанський, І.Д. Бех). Представники даного напрямку підкреслюють, що вплив розуміється не як механічна проекція педагогічного впливу на вихованця, а як внутрішня глибинна робота суб'єктів педагогічної взаємодії, котра викликає відповідну внутрішню позитивну реакцію вихованців, пробуджує їх активність, прагнення до саморозвитку. Ряд вчених (Л.Г. Ананьєв, О.О.Бодальов, Ф.Ф.Корольов, В.Є.Гмурман, Ю.К.Бабанський, Н.В.Кузьміна) зазначають, що педагогічний вплив одночасно супроводжується і взаємодією всіх учасників виховного процесу.

4. *Виховання є взаємодія* сукупності суб'єктів і об'єктів виховного процесу, у тому числі, вихователів і вихованців (Н.В.Кузьміна, В.І.Генецінський, М.Ф.Таланчук, Т.М.Мальковська, В.О.Сухомлинський).

С.Л.Рубінштейн підкреслював, що особистість формується у взаємодії із оточуючим світом. У філософському плані категорія "взаємодія" є однією із базових, оскільки відображає процеси впливу різних об'єктів один на одного, їх взаємозумовленість і зміну стану. Як філософська категорія "взаємодія" має певні властивості; складова об'єктивної реальності, атрибут матерії, джерело і об'єкт наукового пізнання, ланка причинно-наслідкових зв'язків; джерело і причина руху матерії. Сучасна наука значно розширила знання про взаємодію.

Стосовно психолого-педагогічної науки дані положення мають визначальне значення, оскільки поняття "взаємодія" переважає у наукових працях останніх років.

Виховання як взаємодію тлумачать як вплив вихователів і вихованців один на одного, наслідком чого є взаємні зміни їх поведінки, діяльності, відносин, установок. Одним з типів міжособистісної взаємодії є співробітництво, яке передбачає наявність спільної мети і діяльності, що сприяє досягненню ефективного результату.

Нині продовжує розвиватися висунута у 30-ті роки А.С.Макаренком ідея співробітництва вихователів і вихованців. Ця ідея була реалізована у методиці колективних творчих справ, розробленої І.П.Івановим. Подальший розвиток ідея співробітництва знайшла у працях Ш.О.Амонашвілі, Ю.П.Азарова, І.С.Кона, О.С.Газмана, М.Д. Касьяненка, у практиці роботи педагогів С.Л.Рябцевої, І.Д.Демакової, Ю.М.Честних, О.А.Захаренка, Г.М.Кубракова, Е.Д.Маргуліса. Даний напрям в умовах демократизації і оновлення суспільного життя визнається найбільш перспективним.

5. **Виховання є діяльність.** Серед науковців виділяються різні тлумачення. Одні вчені (С.М.Шабанов, Е.І.Монозон, А.Г.Харчев, Б.Т.Ліхачов) визначають поняття "виховання" як цілеспрямовану, різноманітну діяльність. Інші дослідники (А.І.Кітов, М.І.Болдирєв) підкреслюють взаємопов'язаний, сумісний характер діяльності вихователя і вихованців. Частина науковців і практиків (І.П.Іванов, Ш.О.Амонашвілі, Ю.П.Азаров) схильні розглядати виховання як колективну творчу діяльність.

Г.І.Легенький у свою концепцію виховання включає три часткових процеси:

- 1) процес життєдіяльності вихованців;
- 2) процес зміни їх фізичного і психічного стану;
- 3) процес виховної діяльності суспільства.

З цих позицій досліджується питання й про склад та структуру виховання. Ряд вчених-психологів (С.Л.Рубінштейн, Б.Г.Ананьєв, Г.С.Костюк, В.І.Войтко, В.В.Давидов, О.В.Киричук) у своїх працях наголошують на провідній ролі діяльності у виховному процесі, адже саме у діяльності формується і розвивається особистість молодшої людини.

6. **Виховання є управління** процесом формування, розвитком особистості відповідно до потреб суспільства (Б.Г.Ананьєв, С.Я.Батіщев, Г.С.Костюк, В.І.Журавльов, В.О.Якунін, М.Г.Тайчинов). А.Г.Харчев наголошує, що управляти виховним процесом "...означає не тільки розвивати і вдосконалювати закладене в людині природою, коректувати ... небажані соціальні відхилення в її поведінці та свідомості, а й формувати в ній потребу в постійному саморозвитку і самореалізації фізичних та духовних сил ...".

О.В.Мудрик, Л.І.Новікова розглядають процес управління вихованням як складну єдність масових, колективних, групових впливів і одночасно - "...це управління процесом оволодіння дітьми певним рівнем соціальної культури ..." або, за висловом Ю.П.Азарова, управління усіма соціальними стосунками з точки зору цілісного підходу до процесу виховання.

Б.Г.Ананьєв вважав, що виховання можна тлумачити як суспільне керівництво індивідуальним розвитком.

Отже, можна зробити висновок, що **виховання - це**

- соціальне явище, яке детерміноване природними задатками;
- процес, що веде до певних змін;
- управління та керівництво розвитком особистості;
- дія всіх суб'єктів та об'єктів педагогічного процесу;
- розвиваюча діяльність.

Виділені ознаки не є універсальними, проте вони дозволяють уявити специфічні особливості процесу виховання і підтвердити його складність, багатоаспектність.

В цілому аналіз літератури дає можливість умовно виділити три основні підходи, що характеризують категорійні ознаки поняття "виховання. Суть *першого* підходу полягає в тому, що ряд дослідників, серед них А.С.Макаренко, В.І.Журавльов, Т.М.Мальковська, О.Г. Харчев, Г.М.Філонов, М.І.Шилова, В.О.Якунін розглядають виховний процес на **соціологічному рівні**, як процес соціалізації особистості. В.О.Сухомлинський наголошував на необхідності досліджувати саме педагогічний аспект соціалізації.

А.Г.Харчев відмічає, що у "соціологічному плані виховання означає формування і розвиток особистості під впливом усієї сукупності об'єктивних і суб'єктивних чинників, з якими індивід знаходиться в контакт. На думку педагогів цього напрямку, виховання включає в себе цілеспрямовану педагогічну діяльність, провідним аспектом якої є управління обставинами, що впливають на свідомість і поведінку вихованців, та організацію цих обставин в оптимальну систему, яка забезпечує потрібний суспільству виховний ефект.

Другий підхід (С.Л.Рубшштейн, Б.Г.Ананьєв, О.В.Петровський, П.П.Блонський, О.Г.Хрїпкова, Н.В.Кузьміна, О.Г.Ковальов, Г.С.Костюк, В.І.Войтко, О.Г.Киричук, К.К.Платонов) передбачає дослідження процесу виховання на **психологічному** рівні. Б.Г.Ананьєв наголошував, що у сучасних умовах майже всі психологічні дисципліни фактично залучені до справи виховання і освіти (вся сучасна психологія працює на педагогіку), "бо закономірності індивідуально-психічного розвитку виступають у формі процесів вивчення і засвоєння знань та норм діяльності, освіти і перетворення особистості, що історично склалися". Психологія виховання досліджує психологічні закономірності формування людини як особистості в умовах цілеспрямованої організації педагогічного процесу.

У центрі виховного процесу знаходиться особистість, тому ефективність виховання визначається закономірностями розвитку особистості, її віковими можливостями, індивідуально-типологічними особливостями. "Психологічне у виховному процесі є тією найважливішою основою, без чого плідні педагогічні підходи до впливу на вихованців неможливі".

Третій підхід - **власне педагогічний** - більш виражений у працях В.О.Сухомлинського, Н.В.Кузьміної, Ю.П.Азарова, М.І.Болдирєва, І.П.Іванова, Т.О.Ільїної, Ю.К.Бабанського, І.Ф.Харламова, Г.І.Щукіної. Даний підхід передбачає побудову цілеспрямованої системи організації виховної діяльності щодо оволодіння суспільним досвідом і створення сприятливих умов з метою формування певних якостей особистості. Особливо наголошується на важливості врахування істотних педагогічних закономірностей, сутність яких полягає в об'єктивному шляху слідування особистості у процесі виховання від рідного до чужого, від близького до далекого, від національного до планетарного, світового (Ю.Л.Руденко, М.Г.Стельмахович, В.Г.Кузь, З.О.Сергійчук, Є.О.Сявков). Тим самим національне виховання реалізує глибоке і всебічне пізнання рідного народу, його історії, культури. Все це сприяє формуванню індивідуальності вихованця як частки своєї нації, а через неї і всього людства.

Здійснений категорійний аналіз поняття "виховання" дає можливість сформулювати його визначення у такому вигляді: ***виховання - це процес свідомого розвитку самостійної особистості, що здійснюється під впливом педагога-вихователя під час спільної діяльності, спрямованої на оволодіння вихованцями способами морального саморозвитку і досвідом суспільних відносин.***

В.О.Сухомлинський зазначав, що виховує кожна хвилина життя і кожний куточок землі, кожна людина, з якою особистість, що формується, стикається випадково, мимохідь. Усе, що проходить поза людиною, тією чи іншою мірою відбивається в її думках, поглядах, почуттях, ставленні до інших людей.

Структурними елементами процесу виховання є мета виховання; його завдання; зміст; форми, методи і засоби виховання; результати; коригування результатів виховання.

Відповідно до структурних елементів виділяють основні компоненти виховного процесу, а саме:

- *ціле-мотиваційний компонент* – який полягає у визначенні мети виховання і організації впливу на мотиваційну сферу вихованців;

- *учасники процесу виховання* – суб'єкти виховної взаємодії (суб'єкт 1 – учитель, вихователь, батьки; суб'єкт 2 – дитина, учень, вихованець);

- *способи спільної діяльності* учасників виховного процесу – форми, методи, засоби, прийоми цієї роботи;

- *результат* – сформована особистість (певний рівень вихованості особистості).

Однією з найважливіших проблем теорії виховання є проблема мети виховання в історії розвитку освіти і педагогіки. **Мета виховання** – це сукупність якостей особистості, до виховання яких прагне суспільство. Вона має об’єктивний характер і відображає в узагальненій формі ідеал людини.

Ідеал – це уявлення про зразок людської поведінки і стосунків між людьми, що формується під впливом розуміння мети життя. Будь-яке виховання – від найменших заходів до державних програм – завжди має цілеспрямований характер. Виховання без мети не існує. Меті підпорядковуються всі компоненти: зміст, організація, форми, методи виховання. Мета – це та характеристика, що визначає виховну систему в цілому. Саме цілі і засоби їх досягнення відрізняють одні виховні системи від інших. Цілі виховання визначаються потребами розвитку суспільства, залежать від способу виробництва, темпів прогресу, досягнутого рівня розвитку педагогічної теорії і практики, можливостей суспільства. Отже, мета виховання носить конкретно-історичний характер і змінюється відповідно до соціального, духовного і матеріального рівнів розвитку суспільства. Саме тому ідеал і мета виховання змінювались упродовж історичного розвитку людства, що можна проілюструвати за допомогою таблиці 1.

Таблиця 1

Ідеал і мета виховання на різних етапах розвитку суспільства

№ з/п	Суспільно-економічна формація	Класи	Ідеал виховання особистості	Мета виховання
1	Первісно – общинна	Відсутні	Сильний, спритний, хитрий, мужній мисливець і воїн; сильна, здорова господиня (“хранителька вогнища”).	Озброєння людини досвідом виживання.
2	Рабовласницька (на прикладі Давньої Греції)	Рабовласники Раби	Фізично і морально досконала, гармонійна людина Сильний, здоровий, покірливий працівник.	Гармонійна єдність внутрішнього і зовнішнього, духовного і фізичного (“калокагатія”). Підготовка до виконання наказів, підкорення, фізичної праці.
3	а) Епоха Середньовіччя	Феодалі Феодално-залежні селяни Мешканці міст	Аскетичний, фізично-досконалий воїн. Працьовитий, фізично здоровий працівник. Спритний, розумний майстер своєї справи.	Оволодіння сімома лицарськими добродіями. Оволодіння навичками і знаннями ведення сільського господарства. Оволодіння трудовими навичками і знаннями, розумовими операціями.
	б) Епоха Відродження	Ті ж самі	Відродження античного ідеалу гармонійної людини, збагачення його ідеєю “всебічності” розвитку. Виникнення цілісної концепції ідеалу всебічно і гармонійно розвиненої особистості.	Всебічний і гармонійний розвиток особистості.
4	Капіталістична	Буржуазія	Прагматичний, освічений, морально і фізично	Формування тих якостей, які потрібні у суспільному житті;

		Робітники	розвинений “господар життя”. Здоровий, сильний, морально підготовлений кваліфікований робітник.	оволодіння не обхідною базою знань у привілейованих закладах освіти. Одержання робітничої кваліфікації і необхідного мінімуму знань у спеціалізованих закладах освіти.
--	--	-----------	--	---

Зазначимо, що на сучасному етапі розвитку українського суспільства, незважаючи на всі зміни у житті, *загальна мета* виховання залишається незмінною – формування всебічно і гармонійно розвиненої особистості. Але наведене формулювання має багато недоліків, основні з них: надто загальний характер, який не враховує певних національних особливостей і сучасних соціально-економічних умов; стереотипність; знеособленість. Тому загальна мета виховання потребує уточнення і конкретизації з урахуванням названих чинників. Отже, згідно Концепції виховання у національній системі освіти поряд з загальною метою виховання *головною метою національного виховання в Україні* визнається набуття молоддю соціального досвіду, успадкування духовних надбань українського народу, досягнення високої культури міжнаціональних взаємин, формування у молоді, незалежно від національної приналежності, рис громадянина Української держави, моральної, художньо-естетичної, правової, трудової, екологічної культури.

Отже, реалізація ідеї всебічного розвитку особистості з урахуванням індивідуальності та наявних соціально-економічних умов передбачає єдність морального, громадянського, розумового, морально-естетичного, трудового та фізкультурно-оздоровчого виховання. Процес виховання спрямований на формування наукового світогляду та загальнолюдських цінностей, народної та національної культури, високоморальних людських стосунків, високих громадянських рис, глибоку професійну підготовку до повноцінного, соціально активного життя. Тому зміст виховання вміщує загальні сторони та

характеристики цього процесу, залучення до основних видів людської діяльності в умовах гуманних відносин, а також індивідуальну програму самовиховання й розвитку. Програма передбачає формування цілісного наукового світогляду та ціннісних орієнтацій, культури діяльності (навчальної, ділової, самовиховання), культури гуманних відносин у різних прошарках населення, здібностей, досвіду емоційно-ціннісного ставлення до навколишньої дійсності та себе, глибоких і міцних знань.

У філософії термін “виховання” визначається як відтворення соціального досвіду у свідомості індивіду, як перенесення культури людства в індивідуальну форму існування. На нашу думку, дане визначення придатне і для педагогіки. Воно вказує на те, що глибинна сутність виховання полягає не тільки у педагогічному впливі на людину, не тільки у виховних розмовах і бесідах, а у включенні її в різноманітні види діяльності щодо оволодіння різними сторонами суспільного досвіду, якими й визначається її особистісне формування. Для педагогіки, однак, дуже важливим є той факт, що рівень особистісного розвитку людини залежить не тільки від самого факту участі її в діяльності, але й головним чином від ступеня тієї активності, яку вона демонструє в цій діяльності, а також від характеру її спрямованості, що загалом прийнято називати ставленням до діяльності. Усе це вимагає від кожного педагога постійного стимулювання активності учнів у діяльності й формування до неї позитивного і здорового морального ставлення. Звідси можна зробити висновок, що діяльність і ставлення до неї виступають одним з провідних чинників виховання й особистісного розвитку учнів.

Названий підхід до трактування розвитку особистості дістав назву *діяльнісно-особистісної концепції* виховання. Сутність цієї концепції полягає у тому, що, тільки включення підрастаючої людини у різні види діяльності щодо оволодіння суспільним

досвідом і вмиле стимулювання її активності у цій діяльності, може здійснити дієве виховання. Саме в цьому полягає глибинна сутність такого надзвичайно складного процесу.

У педагогічному процесі основним є врахування індивідуальних (фізіологічних, психічних, особистісних) особливостей і загальних закономірностей у розвитку кожного. Беруться до уваги інтереси, нахили, погляди та переконання, здібності, стан здоров'я, культура навчальної діяльності та гуманних відносин тощо. На цій основі формуються малі групи й колективи (тимчасові чи стабільні) для досягнення намічених завдань.

План і програма у школі має гармонійно поєднувати, з одного боку, загальнодержавний підхід до виховання і навчання, а з другого – особисті плани виховання, батьків і класного керівника.

Виховання в Українській державі на сучасному етапі має бути спрямованим на формування у молоді і дітей світоглядної свідомості, ідей, поглядів, переконань, ідеалів, традицій, звичаїв, інших соціально значущих надбань вітчизняної та світової духовної культури. Національне виховання є органічним компонентом освіти й охоплює всі складові системи освіти. В основу національного виховання мають бути покладені принципи гуманізму, демократизму, єдності дій сім'ї та школи, наступності та спадкоємності поколінь.

Пріоритетними напрямками виховання є такі:

- забезпечення умов для самореалізації особистості відповідно до її здібностей, суспільних та власних інтересів;
- відхід від уніфікації у процесі виховання, від орієнтації на “усередненого” вихованця;
- формування національної свідомості, любові до рідної землі, свого народу, бажання працювати задля розквіту держави, готовності її захищати;
- забезпечення духовної єдності поколінь, виховання поваги до батьків, жінки-матері, культури та історії рідного народу;
- формування високої мовної культури, оволодіння українською мовою;
- прищеплення шанобливого ставлення до культури, звичаїв, традицій усіх народів, що населяють Україну;
- виховання духовної культури особистості, створення умов для вільного вибору своєї світоглядної позиції;
- утвердження принципів загальнолюдської моралі: правди, справедливості, патріотизму, доброти, працелюбності, інших добродійностей;
- культивування кращих рис української ментальності – процелюбності, індивідуальної свободи, глибокого зв'язку з природою, толерантності, поваги до жінки, любові до рідної землі;
- формування почуття господаря й господарської відповідальності, підприємливості та ініціативи, підготовка дітей до життя в умовах ринкових відносин;
- створення умов для формування творчої, працелюбної особистості, виховання цивілізованого господаря;
- забезпечення повноцінного фізичного розвитку дітей та молоді, охорони та зміцнення їх здоров'я;
- розвиток соціальної активності та відповідальності особистості через включення вихованців у процес державотворення, реформування суспільних стосунків;
- виховання правової культури, поваги до Конституції, законодавства України, державної символіки, знання та дотримання законів;
- формування глибокого й усвідомленого розуміння взаємозв'язку між ідеями свободи, правами людини та її громадянською відповідальністю;
- забезпечення високої художньо-естетичної культури, розвиток естетичних потреб і почуттів;
- формування екологічної культури людини, розуміння необхідності гармонії її відносин з природою; їх самореалізації;

- формування у дітей і молоді уміння міжособистісного спілкування та підготовка їх до життя в умовах ринкових відносин;
- спонування вихованців до активної протидії проявам аморальності, правопорушенням, бездуховності, антигромадській діяльності.

Життєвість та ефективність процесу виховання визначається тими *рушійними силами*, які живлять його у досягненні мети. Рушійними силами процесу виховання є внутрішні суперечності. Серед них слід виділяти ситуативні та загальні (процесуальні), природні або штучно створені ускладнення у процесі виховання та самовиховання.

Наявність загальних суперечностей призводить до загальних положень, які, з одного боку, виступають у формі закономірностей і принципів виховання, а з другого - орієнтують на організацію й управління педагогічним процесом.

З точки зору філософської науки, *закон* – це внутрішні і необхідні, всезагальні і суттєві, стійкі, повторювані зв'язки (відношення) між педагогічними явищами, які зумовлюють їх необхідне виявлення, розвиток і ефективність процесів виховання, навчання і розвитку.

В педагогіці переважають статичні закони, за якими передбачається визначена можливість (імовірність) закладених тенденцій у зміні об'єкта або системи відповідно до заданих умов. На основі положень певного закону, можна пояснити всі одиничні факти, які його складають.

Закономірність – це впорядкованість педагогічних явищ, відносна сталість стійких, впливових факторів, систематичних зв'язків між об'єктами. З філософської точки зору закономірність відображає не жорстко детермінований характер об'єктивної необхідності, а лише той чи інший ступінь імовірності її вияву. Отже, закономірності підкреслюють об'єктивно зумовлену послідовність явищ, тоді як у законі фіксується конкретний необхідний зв'язок між подіями, фактами.

У педагогічній науці частіше застосовується термін “закономірність”, що зумовлено неоднозначністю і складністю предмета вивчення педагогіки.

Закономірності виховання – це стійкі, повторювані, об'єктивно існуючі суттєві зв'язки між елементами виховного процесу, реалізація яких сприяє забезпеченню ефективності розвитку особистості школяра. Закони й закономірності педагогічного процесу відображують закони розвитку суспільства та його складових, їх конкретизацію. Вони діють у гармонійній єдності із законами природи та законами розвитку людства. Закони й закономірності педагогічного процесу описують внутрішні його суттєві суперечності, зв'язки та взаємозв'язки.

4. Закономірності процесу виховання.

Організований виховний процес має свої закономірності.

Закономірності виховання — стійкі, повторювані, об'єктивно існуючі істотні зв'язки у ньому, реалізація яких сприяє забезпеченню ефективності розвитку особистості школяра.

У виховному процесі виявляються такі закономірності.

Виховання органічно пов'язане із суспільними потребами й умовами виховання. Значні зміни в житті народу зумовлюють і зміни у виховній системі. Розбудова незалежної держави Україна потребує формування в підростаючого покоління національної свідомості, любові до своєї Вітчизни, до рідної мови, до свого народу, його традицій, історії та культури.

Людина виховується під впливом найрізноманітніших чинників. Недарма кажуть, що виховує все: і люди, і речі, і явища. Важлива роль у вихованні належить людям, насамперед батькам і педагогам. Це покладає на них особливу відповідальність.

Процес виховання відбувається найуспішніше в природному для нього національному рідному середовищі з урахуванням менталітету вихованця. З огляду на це, дитину мають оточувати рідна мова, природа, національна культура, звичаї, традиції тощо.

Результати виховання залежать від виховного впливу на внутрішній світ дитини, її духовність. Це, зокрема, стосується формування її думок, поглядів, переконань, ціннісних орієнтацій, емоційної сфери. Виховний процес повинен постійно трансформувати зовнішні виховні впливи у внутрішні, духовні процеси особистості (її мотиви, установки, орієнтації, ставлення).

Визначальними у вихованні є діяльність та спілкування. Діяльність — головний чинник єдності свідомості та поведінки під час здійснення учнем певних видів діяльності (навчальної, трудової, ігрової, спортивної та ін.).

Ефективність виховання залежить від ставлення особистості до навколишньої дійсності взагалі та до спрямованих на неї педагогічних впливів зокрема. Сформовані у процесі виховання погляди і переконання, мотиви поведінки визначають позицію вихованця щодо спрямованих на нього педагогічних впливів. У разі несприйняття цих впливів проводять спеціальну виховну роботу і лише згодом здійснюють позитивний виховний вплив.

Ефективність виховного процесу залежить від стосунків в учнівському колективі. Здорова морально-психологічна атмосфера в колективі сприяє формуванню у дітей позитивних моральних якостей, відбувається процес взаємовиховання. І навпаки, у колективі спеціального виправно-виховного закладу, якщо там немає належного порядку, відбувається взаємна деморалізація його членів.

Ефективність виховного процесу зростає, коли учні займаються самовихованням, тобто коли поєднується виховання і самовиховання.

Ці закономірності необхідно враховувати під час створення будь-якої виховної ситуації. Це дає змогу педагогу відпрацювати задану схему дій, щоб досягти поставленої мети, допомагає йому в процесі виховної роботи (у плануванні, організації, оцінюванні процесу виховання) перетворити можливість, що випливає із закономірних зв'язків, на дійсність.

5. Принципи виховання.

Суттєве місце в організації та управлінні навчально-виховним процесом відіграють принципи виховання, які розглядаються в єдності з принципами народної освіти та принципами навчання

Принцип – керівна ідея, вимога до діяльності та поведінки, вихідне положення, що впливає із встановлених закономірностей процесу, і яке передбачає врахування внутрішніх та зовнішніх зв'язків між компонентами. У сучасній педагогічній науці немає єдності думок щодо визначення системи принципів виховання. Нерідко під принципом, тобто керівною вказівкою, нормативною вимогою, яку повинен виконувати педагог, пропонується думка, яка є внутрішнім переконанням автора того чи іншого посібника з педагогіки.

Між тим, принципом можна вважати тільки той висновок (позицію, вказівку, вимогу тощо), який ґрунтується на виявленій, підтвердженій та обґрунтованій закономірності. Отже принципи характеризують не вихідний пункт дослідження, а його завершувальний результат, тобто формулюються на основі одержаних наукових висновків.

Таблиця 2

Загальні закономірності і принципи виховання

Загальні закономірності виховання	Загальні принципи виховання
1. Мета, характер і зміст виховання зумовлюються об'єктивними потребами суспільства, інтересами держави і панівних класів, соціокультурними і етнічними нормами і традиціями.	1. Принцип суспільної спрямованості виховання. 2. Принцип суб'єктності – розвиток здатності дитини усвідомлювати своє “Я”.
2. Результати виховання зумовлюються	1. Принцип єдності виховних впливів

узгодженістю виховних впливів; впливу об'єктивних і суб'єктивних чинників.	сім'ї, освітніх закладів, колективу, громадських організацій. 2. Принцип врахування індивідуальних і вікових особливостей, особистісних характеристик і можливостей дитини. 3. Принцип узгодженості прямих і паралельних педагогічних впливів.
3. Позитивна реакція особистості на педагогічні впливи зумовлена врахуванням її потреб, інтересів і можливостей, вимогливим і шанобливим до неї ставленням, опорою на позитивне, створенням оптимістичних перспектив особистісного розвитку.	1. Принцип особистісно-орієнтованого підходу у вихованні. 2. Принцип гуманістичної спрямованості виховання. 3. Принцип опори на позитивне.
4. Ефективність виховання визначається ступенем власної активності особистості, змістом і способами організації діяльності, до якої вона включена, мотивами участі у діяльності, характером педагогічного керівництва діяльністю дітей.	1. Принцип діяльнісного підходу. 2. Принцип стимулювання активності особистості, її участь у соціально корисній і значущій діяльності. 3. Принцип узгодженості педагогічного керівництва діяльністю і розвитку ініціативи та самостійності вихованців. 4. Принцип варіативності діяльності, відповідність її змісту змінюваним потребам, інтересам, можливостям особистості.
5. Ефективність виховання зумовлена визнанням особистості як цілості і відповідною організацією виховних впливів і взаємостосунків.	1. Принцип цілісного підходу у вихованні. 2. Принцип орієнтації педагогічної діяльності і взаємодії на формування свідомості і досвіду діяльності. 3. Принцип естетизації дитячого життя.
6. Ефективність виховання у підлітковому і юнацькому віці обумовлена здатністю вихователів зрозуміти прагнення юної людини до самостійності і незалежності та відмовитися від прямих способів педагогічного впливу.	1. Принцип співробітництва, партнерства у виховних відносинах. 2. Принцип активізації морально-вольових сил дитини і пробудження безпосереднього інтересу до справи.

Основними принципами процесу виховання у національній системі освіти України визнаються такі:

1. *Принцип єдності загальнолюдського і національного* – формування національної свідомості, любові до рідної землі і свого народу; оволодіння українською мовою, використання всіх її багатств і засобів у мовній практиці, прищеплення шанобливого ставлення до культури, спадщини, традицій і звичаїв народів, що населяють Україну, оволодіння надбаннями світової культури.
2. *Принцип природовідповідності виховання* – врахування багатогранної й цілісної природи людини, вікових та індивідуальних особливостей дітей, їх анатомічних, фізіологічних, психологічних, національних та регіональних особливостей.

3. *Принцип культуровідповідності виховання* - органічний зв'язок з історією народу, його мовою, культурними традиціями, з народним мистецтвом, ремеслами, промислами, забезпечення духовної єдності поколінь.
4. *Принцип активності, самодіяльності і творчої ініціативи учнівської молоді*, поєднання педагогічного керівництва з ініціативою і самодіяльністю учнів, утвердження життєвого оптимізму, розвиток навичок позитивного мислення;
5. *Принцип гуманізації виховання* - створення умов для формування кращих властивостей і здібностей дитини, джерел її життєвих сил; гуманізація відносин вихователя і вихованців, повага до особистості, розуміння її запитів, інтересів, гідності.
6. *Принцип демократизації виховання* - уникнення авторитарного стилю виховання, сприйняття особистості вихованця як вищої соціальної цінності, визнання її права на свободу, на розвиток здібностей і вияв індивідуальності.
7. *Принцип безперервності і наступності виховання* - досягнення цілісності та наступності у вихованні.
8. *Принцип єдності навчання і виховання* – розвиток і формування особистості, залучення її до національної і світової культури. Здійснюється, як єдиний процес, що передбачає набуття знань, вироблення ставлень та цінностей, які у кінцевому рахунку обумовлюють світогляд та ідеали людини.
9. *Принцип етнізації виховного процесу* - наповнення виховання національним змістом, що передбачає формування самосвідомості громадянина.
10. *Принцип диференціації та індивідуалізації виховного процесу.*
11. *Принцип послідовності, систематичності і варіативності форм і методів виховання*
12. *Принцип інтегративності* - єдність педагогічних вимог школи, сім'ї та громадськості.
13. *Принцип виховання у діяльності та спілкуванні.*
14. *Принцип стимулювання дитини до самовиховання.*
15. *Принцип цілісного підходу до виховання.*

І, нарешті, з погляду практичної виховної діяльності існує кілька основних закономірностей, які одночасно є і принципами процесу виховання:

- стимулювання активності особистості, що формується,
- високий гуманізм і повага до дитини у поєднанні з високою вимогливістю,
- розкриття перед учнями перспективи їх росту, допомога їм у досягненні успіхів,
- опора на позитивні риси учнів,
- врахування вікових та індивідуальних особливостей учнів, виховання у колективі і через колектив.

Реалізація основних завдань і принципів виховання у національній системі освіти здійснюється у ряді пріоритетних напрямів, а саме:

патріотичне виховання; правове виховання; моральне виховання; художньо - естетичне виховання; трудове виховання; фізичне виховання; екологічне виховання.

Всі ці напрями тісно взаємопов'язані, доповнюють один одного, утворюючи цілісну систему національного виховання.

6. Поняття методу, прийому і засобу виховання.

Для реалізації головної мети національного виховання – “набуття молодим поколінням соціального досвіду, успадкування духовних надбань українського народу, досягнення високої культури міжнародних взаємин, формування у молоді, незалежно від національної приналежності, рис громадянина Української держави, розвиненої духовності, моральної, художньо-естетичної, правової, трудової, екологічної культури” – величезне значення має вибір методів виховання та їх ефективне використання.

У різні часи подавалися різноманітні трактування поняття методи виховання (А.С. Макаренка має гуманістичний напрям. “Метод виховання – це інструмент доторкання до особистості.”; Ю.К. Бабанський, І.Ф. Харламов, М.М. Фіцула).

За визначенням видатних українських педагогів А. Кузьмінського й В. Омеляненка **метод виховання** – це спосіб впливу вихователя на свідомість, волю і поведінку вихованця з метою формування у нього стійких переконань і певних норм поведінки.

Приєм виховання є складовою методу і визначає шляхи реалізації вимог методів виховання.

Методи і прийоми виховання є своєрідними інструментами в діяльності вихователя. Але для дієвості методів і прийомів необхідно використовувати певні засоби, що є надбанням духовної і матеріальної культури. **Засоби виховання** – вид суспільної діяльності, який може впливати на особистість у певному напрямі. До засобів виховання відносять працю, мистецтво, засоби масової інформації, шкільний режим та ін.

7. Класифікація методів виховання.

Методи, прийоми і засоби виховання перебувають в діалектичному зв'язку і створюють певну систему впливу на вихованців.

Методи виховання поділяють на *загальні* (їх застосовують в усіх напрямках виховання) і *часткові* (використовуються переважно в одному з них – моральному, фізичному, правовому тощо).

Методи виховання завжди діють у певній системі, кожен є структурним елементом цієї системи і у взаємозв'язку з іншими забезпечує ефективність виховного процесу. Їх використовують у тісному взаємозв'язку і взаємозалежності. А.С. Макаренко зауважував, що кожний виховний засіб слід розглядати як частину виховної системи. Методи виховання змінюються, вдосконалюються із зміною мети виховання, умов здійснення, залежно від віку дитини та ступеня її вихованості.

Загальний принцип вибору методів виховання - гуманізм відносин педагога з вихованцями. Методи виховання у світлі гуманістичного підходу - це не набір чисто професійних засобів у руках людей, байдужих до долі своїх вихованців; методи - живі відносини живих людей. Метод вимагає еластичності, гнучкості, навіть ніжності - ці якості надає йому вихователь. Загальні умови вибору методів визначають великі залежності, тим часом у виховному процесі доводиться враховувати й безліч найтонших нюансів.

Учителям-початківцям не можна забувати, що ми завжди маємо справу із системою методів і ніколи ніяке вирване із системи окремих засіб не принесе успіху. Тому в житті, на практиці один метод або прийом завжди доповнює, розвиває або поправляє й уточнює інші.

Не можна обирати метод, що у даних умовах не можемо застосувати. Не можна ставити перспективи, яких однаково не досягти. Будь-яка розумна й підготовлена дія педагога повинна бути доведена до кінця. Метод вимагає логічного завершення. Виконувати це правило важливо тому, що тільки в цьому випадку вихованці знаходять корисну звичку доводити справу до кінця, а вихователь зміцнює свій авторитет організатора.

Метод не терпить шаблону в застосуванні. Тому вихователь щоразу повинен підшукувати найбільш ефективні засоби, що відповідають даним умовам, вводити нові прийоми. Для цього треба глибоко проникнути в сутність виховної ситуації.

Вибір методу залежить від стилю педагогічних відносин. При товариських відносинах буде діючим один метод, при відносинах нейтральних або негативних доводиться вибирати інші шляхи взаємодії.

Метод залежить від характеру викликуваної їм діяльності. Змусити вихованця займатися легкою або приємною справою - це одне, а домогтися виконання їм серйозної й незвичної праці – зовсім інше.

Проектуючи методи виховання, треба передбачати психічний стан вихованців у той час, коли методи буде застосовуватися. Це не завжди може спрогнозувати вчитель, але,

принаймні, загальний настрій, відношення вихованців до проєктованих методів повинно бути врахованим заздалегідь.

У сучасній педагогіці відомо десятки класифікацій: одні можливо застосовувати для вирішення практичних завдань, інші являють лише теоретичний інтерес.

Методи виховання класифікують залежно від їх функціональної спрямованості. Спираючись на це, виділяють такі групи методів виховання.

1. **Методи формування свідомості і переконань.**
2. **Методи організації діяльності і формування поведінки.**
3. **Методи стимулювання та коригування поведінки і діяльності особистості.**

Методи формування свідомості й переконань

У демократичному суспільстві, де взаємини між людьми ґрунтуються передусім на засадах гуманізму, повноцінна діяльність кожної особистості може бути ефективною, якщо вона спирається на свідомість і переконання. Тому група методів, спрямована на формування цих якостей, є визначальною. До неї належать: переконування, приклад, вимога.

У діяльності вихователя переконування є основним інструментом впливу на особистість вихованця. Переконування — це метод виховання, що передбачає умисний цілеспрямований вплив на свідомість, волю і почуття вихованців з метою формування у них стійких переконань, певних норм поведінки. Отже, переконування — педагогічна категорія, яка вказує на інструмент дієвого впливу на особистість, а переконання — це результат цього впливу.

Основним засобом реалізації вимог методу переконування є *слово* вихователя.

Переконування як метод виховання реалізується завдяки низці прийомів. Слід зауважити, що прийоми можуть виступати складовою певного методу, а також виконувати функцію самостійного методу. У цьому разі вимоги методу переконування можуть бути реалізовані шляхом системи таких прийомів: пояснення, розкриття можливих наслідків діяльності, бесіда, умовляння, диспут, звернення до почуттів совісті і честі.

Пояснення передбачає розкриття сутності норм і правил поведінки з метою регулювання наступної діяльності. Наприклад: пояснення правил поведінки вихованця в класі, в громадських місцях та ін. Ця діяльність вихователя довготривала, вимагає від нього терпіння і наполегливості та врахування вікових й індивідуальних особливостей вихованців.

Особливості соціально-психічного розвитку дітей молодшого й середнього шкільного віку характеризуються недостатнім рівнем сформованості здатності до самооцінки, аналізу можливих результатів власних дій. Тому в системі використання методу переконування вихователь змушений вдаватися до прийому розкриття наслідків дій конкретного вихованця у певній ситуації з метою попередження негативних дій. Наприклад, розкриття можливих наслідків порушення техніки безпеки під час купання в незнайомому водоймищі, користування небезпечними хімічними речовинами та ін. Проте це не має змушувати вихователя вдаватись до так званої “охоронної педагогіки”. Треба залучати вихованців до різних видів діяльності, розкриваючи наслідки можливих помилок, створюючи цим самим належні умови для формування соціальної зрілості особистості.

Певне місце у системі виховання і, зокрема, формування переконань особистості посідає прийом бесіди, який передбачає створення умов для усвідомлення особистістю сутності тих чи інших правил, норм поведінки.

Формуючи поведінку вихованців на засадах свідомості, в окремих випадках доречно вдаватись до прийому умовляння. Умовляння спрямоване на попередження навмисних дій вихованця з метою їх гальмування, враховуючи індивідуальні особливості його соціально-психічного розвитку. Наприклад, вихователь, знаючи індивідуальні особливості вихованця, схильність його до недбайливого виконання обов'язків чергового у класі в разі відсутності прямого контролю з боку педагога, завчасно нагадує учневі: “Ти сьогодні черговий, а тому подбай про ретельне прибирання класної кімнати. Не допусти тієї помилки, яка зашкодила тобі добре виконати обов'язки чергового”.

У системі виховної роботи з учнями старшого шкільного віку необхідно формувати переконання щодо складних моральних категорій. Оскільки вихованці цього віку мають значний соціальний досвід, певною мірою сформовану здатність до самооцінки, слід вдаватися до диспуту як специфічного прийому формування свідомості і переконань. Хоча диспут може виступати і як самостійний метод, і навіть як своєрідна форма виховної роботи. **Диспут** — це прийом формування переконань і свідомої поведінки шляхом суперечки, дискусії у процесі вербального спілкування з членами первинного колективу, іншої соціальної групи.

Важливе значення у соціально-психічному становленні особистості мають такі моральні категорії, як совість, сумління та честь.

Совість — це категорія етики, що характеризує здатність людини здійснювати контроль за власною діяльністю, давати об'єктивну оцінку своїм діям. Цікаво заглибитися в етимологію слова “совість”. В давньоруській мові це слово походить від *совѣтъ*, со-видать — відать про себе. Справжнє виховання має ґрунтуватися на совісті. Адже с виховання і вишкіл. Останній орієнтується на піднесення людських претензій на істину, а не на саму істину як вищий критерій моральності. Вишкіл знищує в індивіді совість. Лише совість с внутрішнім контролем класної діяльності, мірилом відповідальності за свої вчинки. **Совість** стоїть в одному ряді зі словом сумління, яке означає почуття і свідомість моральної відповідальності за свою поведінку і вчинки перед собою і перед суспільством. Тому педагогові, по-перше, необхідно наполегливо працювати над формуванням у вихованців почуття совісті і, по-друге, у процесі виховання свідомості й переконань вдаватися: до прийому звертання до почуття совісті. Але цей прийом має сенс у роботі з вихованцями старшого підліткового і юнацького віку, які набувають певного соціального досвіду і мають здатність до об'єктивної самооцінки.

У цьому самому ряді стоїть прийом звернення до почуттів честі, У давньоруській мові відбувалась певна трансформація цього слова: *чънѣть* – *чъту* - *чьсть*. **Чість** — це категорія етики, що характеризує особистість з позиції готовності, відстояти, підтримати достоїнство, репутацію свою особисту чи колективу, до якого вона належить. Це може бути чість сім'ї, дівчини, юнака, чість лікаря, вчителя, офіцера та ін. Поняття честі

пов'язане певним чином з поняттям гідності. В народі поняття честі виступало важливим критерієм моральної досконалості особистості. Тому вихованцям нагадували: “Бережи одяг знову, а честь замолоду”. Виховані люди, підкреслюючи свою відповідальність за власні дії, відстоюючи свою гідність, достоїнство перед іншими людьми, говорили: “Чесць маю”. Як і совість, честь - категорія досить складна. У процесі формування особистості завдяки системі комплексних виховних впливів потрібно формувати честь людини і звертатися до почуттів честі старших підлітків та юнаків. Цим інструментом користуються вельми обережно, не допускаючи знецінення його щоденним вжитком.

Таким чином, переконування — це найбільш складний і цінний інструмент виховного впливу педагога на особистість вихованця.

У системі формування особистості, зокрема її фізичного, психологічного й соціального розпитку, важливу роль відіграє соціальне успадкування. Механізм його дії носить несвідомий, напівсвідомий характер. Тому серед загальних методів виховання чільне місце посідає метод прикладу.

Приклад — це метод виховання, який передбачає організацію взірця для наслідування з метою оптимізації процесу соціального успадкування.

Приклад діє на рівні першої сигнальної системи, а слово — на рівні другої. Приклад дає конкретні зразки для наслідування й тим самим активно формує свідомість, почуття, переконання, активізує діяльність. «Довгий шлях наставлянь, — говорив римський філософ Сенека, — короткий шлях прикладу».

Суттєва роль педагога-вихователя у цьому процесі полягає в організації позитивного прикладу, своєрідного ідеалу, який зміг би захопити вихованця. Ідеал (від гр. *idea* — уявлення, ідея) — поняття моральної свідомості і категорія етики, що містить в собі вищі моральні вимоги, можлива реалізація яких особистістю дала б їй змогу набутти досконалості; образ найбільш цінного і величного в людині.

Прикладом для вихованця можуть бути: батьки, інші рідні і близькі дитини; **учителі-вихователі**; історичні національні переспи; особистості, які оточують вихованців у щоденному житті; літературні **персонажі**, діячі науки і культури та ін. **Важлива** місія професійного вихователя у пошуках **ідеального** прикладу полягає в тому, щоб особа, **персонаж**, які мають послугувати **прикладом** для **вихованця**, були по-справжньому носіями морально-духовних цінностей, а не кон'юнктурними витворами біографів під впливом фальшивих ідей. **Адже** у суспільних стосунках “все таємне стає очевидним”. І коли під впливом певних обставин, виховного впливу в уяві й свідомості **вихованця** був створений ідеальний взірець для наслідування, а пізніше виявилось, що він фальшивий, позбавлений правди і реальності, — настає гріке **розчарування**, підозріле ставлення до **будь-яких** прикладів, навіть справді ідеальних, руйнується віра в будь-який ідеал.

Вихованці, як і всі люди взагалі, перебувають не в ідеальному педагогічному вакуумі, а постійно знаходяться в реальному соціальному середовищі, де поряд з позитивними прикладами на дитину згубно можуть впливати і приклади негативного змісту. Як же діяти в такій ситуації вихователеві? Передусім, наполегливо формувати стійкі переконання як основу позитивної поведінки. Одночасно, виходячи з конкретних умов, формувати у вихованців критичне ставлення до негативних проявів у діях тих чи інших людей, які їх оточують.

Природно, що виховання залежить від особистого прикладу вчителя, його поведінки, ставлення до учнів, світогляду, ділових якостей, авторитета. Сила позитивного впливу особистого прикладу наставника збільшується, коли він свій авторитет використовує систематично та послідовно. Сила позитивного впливу педагога буде рости й тоді, коли вихованці переконуються: між словом та справою їх наставника немає розбіжностей, до всіх вихованців він відноситься рівно й доброзичливо.

Виховна ефективність методів переконування і прикладу може бути достатньою за умов поєднання їх з методом вимог. **Вимога** — метод педагогічного впливу на свідомість вихованця з метою викликати, стимулювати або загальмувати окремі види його

діяльності. А.С. Макаренко надавав особливого значення методу вимог у системі виховного впливу на особистість. Його педагогічним кредо було: якомога більші вимоги до людини і якомога більше поваги до неї. Ця педагогічна аксіома є важливою передумовою виховання законослухняних громадян і становлення правового суспільства, в якому править закон. На основі розумної безкомпромісної вимоги педагога до вихованців поступово формується вміння і готовність особистості вимагати від себе. Тому А.С. Макаренко мав підстави стверджувати: “Чим яскравіше, більш визначене право вимогливості, тим менше доводиться вимагати, тим природніше виникає загальний стиль”¹.

Діалектичне поєднання методу вимог з методами переконування та прикладу формує гідну поведінку людини.

Вимога відіграє суттєву роль на початковому етапі виховної роботи з колективом чи окремою особистістю, у процесі організації нових видів діяльності.

Вимоги можуть бути безпосередніми й опосередкованими. Безпосередня вимога спрямована на тих вихованців, від яких педагог вимагає конкретних дій. Опосередкована вимога спрямована на інших учнів, колектив, які можуть трансформувати вимогу для конкретної особистості. Застосування тих чи інших видів вимог залежить від педагогічних ситуацій та особливостей відносин між вихованцем і вихователем.

Вимога може бути прямою, якщо звернення педагога має чітку конкретну вказівку на певну дію і виражене в рішучій наполегливій манері за формулою: “Роби так і лише так” (“Візьми зошит з домашнім завданням і йди до дошки”, “Прибери дбайливо класну кімнату”).

У процесі використання прямих вимог необхідно дотримуватись певних правил.

1. Вимога має бути позитивною, тобто стимулювати вихованців до певних вчинків, а не забороняти, гальмувати їх дії.
2. Пряма вимога має бути однозначною, зрозумілою, конкретною, носити інструктивний характер.
3. Будь-яка пряма вимога має бути виконана і доведена до позитивного результату.
4. За умови дбайливого й відповідального виконання певної вимоги вихователю має схвалити дії вихованця, формуючи цим самим у нього впевненість у діяльності і стимулюючи до позитивних вчинків.

Непряма вимога виражена завуальовано і розрахована на дію внутрішніх психологічних стимулів, пов'язаних з переживаннями, почуттями вихованців. Можна виокремити три групи непрямих вимог: позитивні вимоги (прохання, довіра, схвалення), нейтральні вимоги (порада, натяк, умовна вимога, вимога в ігровому оформленні), негативні вимоги (осуд, недовіра, погроза) (рис. 2).

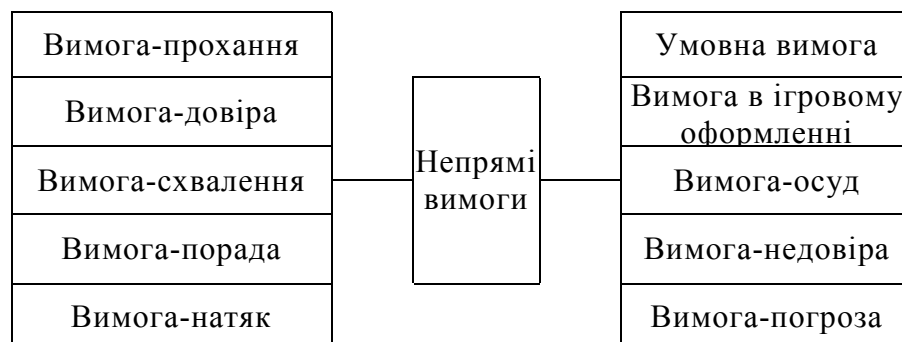

Рис. 2 Види непрямих вимог

Розглянемо сутність названих видів непрямих вимог.

Вимога-прохання в добре організованому колективі є досить дієвим засобом впливу на особистість і ґрунтується на довірі між вихователями й вихованцями. Вона виступає внутрішнім стимулом вихованця до позитивної діяльності. А.С. Макаренко зазначав:

“Прохання тим відрізняється від інших видів звернення, *що* воно дає дитині цілковиту волю вибору. Його треба вимовляти так, щоб дитині здавалося, ніби вона виконує прохання з власного бажання, не спонукана до цього ніяким примусом. Треба сказати:

— У мене є до тебе прохання. Хоч це й важко, і в тебе всякі інші справи...

Форму прохання найкраще застосовувати в тих випадках, коли ви добре знаєте, що дитина прохання ваше охоче виконає”¹.

Вимога-довіра досить дієвий виховний засіб. Вона стимулює внутрішні сили особистості, яка починає відчувати важливість і корисність своїх дій, бажання виправдати довір'я педагога, прагнення утвердити себе в колективі. Класний керівник організує учнів з метою генерального прибирання класної кімнати. Перед усім класом звертається до шестикласника: “Сергійку, доручаємо тобі на завтра забезпечити усіх нас господарським знаряддям (відра, ганчірки, миючі засоби тощо). Ти в нас хазяйська дитина”.

Вимога-схвалення спрямована на стимулювання вихованців до позитивних дій. Оскільки у дітей молодшого і середнього шкільного віку недостатньо (сформований психологічний механізм самооцінки, тому так важливо підтримувати вихованця, формувати в нього впевненість у власних силах і правильності своїх дій. На уроці фізики учні самостійно розв'язують задачі. Учитель проходить між рядами, спостерігає за роботою учнів. Зупиняється біля Дмитра, який не завжди відзначається дбайливістю. Але цього разу вчитель побачив певну старанність учня. Учитель голосно зауважує: “Сьогодні ти старанно працюєш. Молодець. Працюй так і далі”.

Вимога-порада — це звернення до свідомості вихованця, містить певні рекомендації вихователя для самостійного прийняття вихованцями рішення щодо доцільності того чи іншого вчинку. Це дає вихованцеві можливість вибору, стимулює його самостійність. Учні 5-го класу па пришкільній ділянці обкопують дерева. Учитель спостерігає за їхньою працею. Один учень дещо недбайливо ставиться до роботи. Класний керівник підійшов до нього і зауважив: “Миколо, на мій погляд, ти ображаєш яблуньку. Я радив би тобі копати глибше і робити ширші кола”.

Вимога-натяк є прихованою формою стимулювання дій вихованця. Ця вимога ґрунтується на довірливих взаєминах між педагогом і вихованцем та передбачає врахування його індивідуальних особливостей. На початку уроку мови учитель дав учням самостійну роботу. Не всі учні почали працювати. Учитель, не називаючи нікого конкретно, говорить: “Мені здається, що дехто ще на перерві”.

Умовна вимога полягає в тому, що певний вид діяльності, прийнятний для вихованця, постає своєрідним стимулом для діяльності особистості щодо виконання небажаного або більш важкого доручення. Мама звертається до п'ятирічної Наталі, яка грається з ляльками: “Наталочко, якщо ти швиденько складеш усі іграшки на полицю, підемо гуляти на вулицю. Подивись, як там гарно”.

Вимога в ігровому оформленні використовується в тих випадках, коли доводиться виконувати нецікаві доручення та долати труднощі, пов'язані нерідко з втомою вихованців. Гра в житті дітей є важливим стимулом їх діяльності, вона захоплює дітей, викликає радість, сприяє виникненню емоційних почуттів задоволення від виконання навіть непривабливих справ, але які є важливими в житті колективу. Учні 6-го класу в одноденному поході дещо стомилися. Класний керівник поділив клас на 4 загони, в кожному загоні обрали командира, розробили різні маршрути, якими загони мають добратися до визначеного місця, де на переможців чекав сюрприз-подарунок.

Вимога-осуд використовується у тих випадках, коли негативна оцінка тих або інших дій вихованця постає в ролі психологічного гальма його негативних дій, вчинків і стимулює до позитивних дій. Два хлопчики після уроків прибирають класну кімнату. Але роблять це недбало, лише розмазують по підлозі бруд. Черговий учитель звертається до них: “Так працювати не можна. Негайно поміняйте воду і все зробіть дбайливо!”

Вимога-недовіра використовується у тих випадках, коли дії інших не дають

бажаних результатів. Якщо вихованець відчуває частково втрату довіри з боку товаришів, педагога, він психологічно переживає своє місце в колективі. При розумному використанні вимоги шляхом вираження недовіри з'являється внутрішній стимул до подолання негативізму у власних діях. Та вдаватися до цієї вимоги треба досить обережно, вибірково, аби не стимулювати вихованців до вироблення почуття байдужості. Семикласники готуються до свята Матері. Два хлопчики, Сергій і Андрій, переважно безвідповідально ставляться до виконання своїх доручень. Цього разу спостерігається те саме. Класний керівник зауважує: “Хлопці, ви знову хочете бути утриманцями. Ми виключаємо вас із справи. Так і скажемо мамам: “Сергій і Андрій не поважають своїх мам””.

Вимога-погроза спрямована на гальмування негативних дій, вчинків вихованців шляхом попередження про позбавлення їх можливості займатися приємним видом діяльності, користуватися певними правами членів колективу. Погроза є крайнім видом вимог, досить тонким інструментом впливу педагога на вихованців. У 8-му класі учні Юра та Ігор відламали одну стійку парти. Класний керівник звертається до вихованців: “Якщо до завтрашнього дня не полагодили парту, будете на всіх уроках працювати стоячи, а ваші батьки ремонтуватимуть парту”.

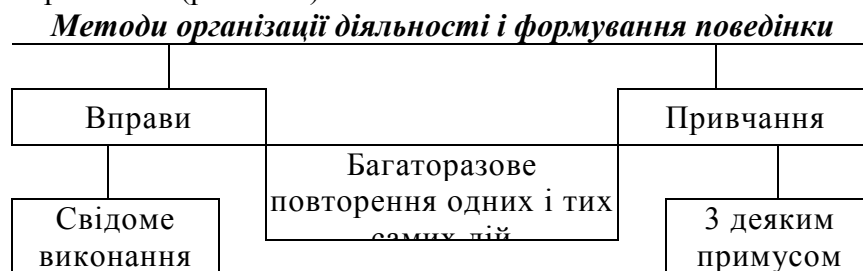
У процесі застосування непрямих вимог необхідно дотримуватися певних правил:

- Враховувати індивідуальні і вікові, можливості вихованців;
- вимоги мають бути реальними та посилюючими для дітей;
- кожна вимога має бути спрямована на залучення особистості до конкретної діяльності;
- не торкатись особистих таємниць вихованців;
- не принижувати гідність особистості.

Таким чином, система вимог у поєднанні з методами переконування і прикладу є важливим інструментом формування у вихованців переконань і слугує основою формування свідомої поведінки (рис. 1).

Методи організації діяльності і формування поведінки

На основі свідомості мають формуватися вміння, а далі і навички поведінки відповідно до встановлених правил, моральних норм. Процес формування вмінь і навичок, які б переросли у звички, є довготривалий, багатоаспектний. Для формування певних умінь, звичок інколи проходить не один місяць копіткої роботи вихователя. Але така робота педагога вкрай необхідна, бо вона полегшує життєдіяльність особистості, готує вихованця до активної участі в соціальній сфері буття. Цьому традиційно слугують методи вправ і привчання (рис. 3.11).

Вправи — це метод виховання, що передбачає планомірне, організоване, повторне виконання певних дій з метою оволодіння ними, підвищення їх ефективності та формування вмінь і навичок. Вправи мають бути пов'язані із залученням вихованця до конкретної діяльності, яка має певний сенс в його повсякденному житті. Це не має скидатися на муштру відкритого плану. З метою формування певної групи вмінь і навичок бажано віднаходити все нові сфери діяльності для вихованця.

Чільне місце у процесі формування вмінь, навичок та оволодіння досвідом поведінки посідає метод **привчання**, що передбачає організацію планомірного і

регулярного виконання вихованцями певних дій з елементами примусу, обов'язковості з метою формування конкретних звичок у поведінці. К.Д. Ушинський зауважував, що метод привчання вимагає часу і проходить під контролем за способами виконання дій; він складається з показу того, як виконується та чи інша дія; закріплення правильних дій під наглядом вчителя. Користуючись методом привчання, не завжди доцільно ставити завдання відкрито.

Методи вправ і привчання взаємопов'язані, адже вони спрямовані на оволодіння вихованцями соціальним досвідом і системою вмінь та навичок у конкретній сфері соціальної діяльності. Особистість досить швидко засвоює норми і правила поведінки у суспільстві, у тому середовищі, в якому їй доводиться діяти. Але в конкретній соціальній діяльності діти відчувають значні труднощі через брак умінь і навичок. Тому у вихованні, як і в навчанні, необхідна система доцільних вправ. При цьому важливо створювати виховні ситуації різних планів: такі, що мають конкретний життєвий сенс, ігрові та ін. Не можна виховати в дитини почуття сміливості лише шляхом заучування поняття "сміливість". Потрібна організація системи вправ, спрямованих на подолання внутрішніх бар'єрів страху, обмеження в конкретних ситуаціях. Наприклад, кожна дитина боїться замкненого темного простору. Щоб подолати цей стан, вихователі вдаються до вправ у конкретних життєвих ситуаціях: треба побігти в темне приміщення і відшукати там потрібний предмет; пізно ввечері вийти на подвір'я і перевірити, чи закриті ворота, господарчі споруди та ін. Поступово ситуації ускладнюються з урахуванням віку вихованців: у поході чергувати вночі біля наметів, обійти з товаришами територію розміщення туристської групи з метою з'ясування умов безпеки товаришів.

У процесі виховання дітей необхідно зважати на те, що вони не володіють соціальним досвідом і мають низький рівень самооцінки. Тому не завжди можуть адекватно оцінити свої дії, певні вчинки. Це примушує вихователів вдаватися до методів заохочення і покарання.

Провідне місце тут має посідати заохочення як стимулюючий фактор. **Заохочення**

— це спосіб педагогічного впливу на особистість, що виражає позитивну оцінку вихователем поведінки вихованця з метою закріплення позитивних якостей і стимулювання до діяльності. Народна мудрість говорить: “Боги і діти живуть там, де їх хвалять”. Використання заохочення не повинно перетворюватися у постійне захвалювання, а носити характер психологічного підживлення.

Особливо це важливо для дітей дошкільного і молодшого шкільного віку. Та навіть доросла людина чекає підтвердження значимості своїх дій з боку інших.

Дослідження психолога О. Запорожця довели, що заохочення, похвала з боку вихователів має позитивний вплив на діяльність дітей. Цей метод має дві стадії або фази. На першій стадії похвала діє як пряме позитивне підсилення діяльності. На другій пряме підсилення набирає якості внутрішньої, підсвідомої мотивації.

Використовуючи заохочення, слід дбати про об’єктивність, справедливість, враховувати вікові й індивідуальні особливості вихованців; переважаючими мають бути моральні, а не матеріальні заохочення; будь-які заохочення мають знаходити підтримку в громадській думці учнівського колективу.

У педагогічному арсеналі є чимало видів заохочень. Традиційно в загальноосвітніх навчально-виховних закладах використовуються такі види заохочень: похвала в усній формі; подяка у письмовій формі (у наказі директора закладу); нагородження похвальними грамотами, листами; нагородження туристськими путівками; відзначення на дошці пошани; нагородження золотою чи срібною медаллю; нагородження цінним подарунком.

Специфічним методом виховання є покарання. **Покарання** — це метод виховання, що передбачає вплив педагога на особистість вихованця з метою осуду чи гальмування його негативних дій і вчинків. Ставлення до цього методу в педагогічній теорії та практиці неоднозначне. Авторитарна педагогіка особливо була схильна до широкого використання покарань у навчально-виховній роботі з дітьми та й взагалі у суспільстві. Такий підхід був спрямований на пригнічення особистості, на формування “соціального раба”.

Тому не дивно, що В.О. Сухомлинський сміливо на той час висунув тезу — виховання без покарання. З погляду теорії ця теза не викликає заперечень. Але з погляду реальної дійсності навряд чи можна уникнути покарань. Лише треба усвідомлювати, що покарання не повинно нести на собі тягар “кари” в традиційному розумінні з позицій авторитарної педагогіки, спрямований на пригнічення особистості, приниження її гідності. Педагогічне покарання має виступати як вид вимоги. Тому А.С. Макаренко мав рацію, коли писав: “Розумна система вимог не тільки законна, але й необхідна. Вона допомагає сформуватись міцному людському характеру, виховує почуття відповідальності, тренує волю, людську гідність, вміння чинити опір спокусам і переборювати їх”¹.

У процесі використання покарань треба виявляти високу майстерність і, в першу чергу, тактовність, аби не ранили своїми діями ніжну душу вихованця. Тут доречний девіз лікаря “Не нашкодь!”. І головне — покарання не повинні переважати над заохоченням. Потрібно виходити з об’єктивних реалій: дитина, не маючи достатнього соціального досвіду, вступає у відносини з іншими людьми і припускається помилок. Це природний характер дій. То чи варто стояти над дитиною з “педагогічною палицею” і весь час залякувати її? Адже насилля викликає зворотну адекватну реакцію і примножує зло.

У загальноосвітній школі традиційно використовується певний арсенал покарань: зауваження в усній формі; зауваження, догана в наказі директора; зниження оцінки за поведінку; обмеження в правах; вплив через природні наслідки дій. Можуть бути використані й інші види стягнень. Але під час застосування покарань доречно пам’ятати поради А.С. Макаренка, який писав: “Наше покарання повинно задовольняти такі вимоги: а) воно не повинно мати метою і фактично заподіювати просте фізичне страждання; б) воно має смисл тільки тоді, якщо покараний розуміє, що вся справа в тому, що колектив

захищає спільні інтереси; в) карати треба тільки тоді, якщо дійсно порушуються інтереси колективу і якщо порушник відкрито і свідомо йде на порушення, нехтуючи вимогами колективу; г) в деяких випадках покарання треба скасувати, коли порушник заявляє, що він підкоряється колективу; д) в покаранні є важливим не стільки самий зміст накладення покарання, скільки сам факт його накладення і виражений в цьому факті осуд колективу; е) покарання повинно виховувати. Покараний повинен точно знати, за що його карають, і розуміти смисл покарання”¹. І хоча у цій думці А.С. Макаренка простежується тенденція використання колективу як інструмента приниження особистості, педагогічний сенс вимог щодо використання покарань є.

У процесі використання покарань важливим є не лише і не стільки гальмівний вплив. Важливо йти шляхом: заміни одного виду діяльності вихованця на інший. Природно, що людина постійно прагне до діяльності. Якщо вихованець вдався до негативної дії, то варто загальмувати таку дію і негайно залучити його до позитивних дій, а не виключати з діяльності взагалі.

Окреме місце у системі методів стимулювання поведінки і діяльності вихованців займає метод критики. Критика (гр. *kritike* — здатність розбирати, розрізняти) — це розгляд, аналіз і оцінювання певного явища з метою надати оцінку, виявити позитивні та негативні аспекти, скерувати особистість на виправлення недоліків та закріплення позитивного. Критика має ґрунтуватися на принципах гуманізму, врахування індивідуальних особливостей вихованців, має бути доброзичливою.

Психолог Ю. Красовський виділяє такі види критики з метою стимулювання діяльності вихованців:

1. *Підбадьорююча критика* (“Нічого, наступного разу зробиш краще. А цього разу не вийшло”).
2. *Критика-дорікання* (“Ну що ж ти? А я на тебе так розраховував!”).
3. *Критиїса-аналогія* (“Коли я був таким як ти, я припустився такої ж помилки. Ой, і дісталось лі мені тоді від вчителя”).
4. *Критика-надія* (“Маю надію, що наступного разу ти виконаєш завдання краще”).
5. *Критика-похвала* (“Робота виконана добре, але не для цього випадку”).
6. *Безособова критика* (“У нашому класі що с учні, які по справляються зі своїми обов’язками. Не будемо називати їхніх прізвищ”).
7. *Критика-співпереживання* (“Я добре тебе розумію, входжу в твоє становище, але й ти увійди в моє. Адже робота не виконана”).
8. *Критика-співчуття* (“Я вельми співчуваю, але повинен сказати, що робота виконана неякісно”).
9. *Критика-подив* (“Як? Невже ти не підготувався до уроку? Не чекав...”).
10. *Критика-іронія* (“Робили, робили і... зробили. Робота на славу! Але як тепер людям в очі будемо дивитися?”).
11. *Критика-дорікання* (“Ех, ти! Я був про тебе більш високої думки”).
12. *Критика-натяк* (“Я знаю одну людину, яка вчинила так само, як і ти. Тому їй довелося в житті погано...”).
13. *Критика-пом’якшення* (“Напевне, у тому, що трапилося, винен не лише ти...”).
14. *Критика-докір* (“Чому ж. зробив так недбайливо? І пг своєчасно?!”).
15. *Критика-зауваження* (“Пе так зробив. Наступного разу намагайся зробити краще”).
16. *Критика-вимога* (“...Роботу тобі доведеться переробити!”).
17. *Конструктивна критика* (“Завдання виконано неправильно. Що ти збираєшся тепер робити?”).
18. *Критика-побоювання* (“Я дуже побоююся, що і наступного разу робота буде виконана на такому ж рівні”).

Дещо специфічним методом виховання є *метод “вибуху”*, який описав і впроваджував А.С. Макаренко. “Під вибухом, говорив А.С. Макаренко, — я зовсім не розумію такого положення, щоб під людину підкласти динаміт, підпалити і самому тікати,

не чекаючи, поки людина злетить у повітря. Я маю на увазі раптову дію, яка перевертає всі бажання людини, всі її прагнення”¹.

Метод “вибуху” передбачає вплив педагога на вихованця засобами, які є протилежними тим, що їх звичайно чекає від вихователя особистість.

Це досить специфічний засіб впливу і вимагає від вихователя прояву особливої майстерності. Цей метод можна використовувати з урахуванням таких факторів: у процесі необхідності перевиховання школярів; глибокого знання індивідуальних особливостей вихованця; володіння технікою застосування такого методу; наявності позитивного соціального клімату, в якому перебуває вихованець.

Приклад використання методу “вибуху” у практиці А.С. Макаренка. “Ще в 1932 році я мав поновити свою комуну, де було 150 чоловік, новими 150 дітьми, багатьох я мусив приймати протягом 2 тижнів... На вокзалі відводили спеціальну кімнату. В цій кімнаті відбувався перший мітинг.

Цей мітинг полягав не в умовлянні іти в комуну, а носив таку форму. Наші комунари зверталися до дітей з такими словами: “Дорогі товариші, наша комунa переживає великі труднощі в робочій силі. Ми будуємо новий завод, ми прийшли до вас з проханням допомоги нам”.

І безпритульні були певні, що це так.

Ім говорили: “Хто не хоче — може їхати далі швидким поїздом”.

І далі починався той метод здивування, який я хочу назвати методом вибуху.

З цих безпритульних, яких я збирав з поїздів, я міг би назвати двох-трьох, які не стали на належні рейки.

Але ці діти ніколи не забудуть їх прийому на вокзалі, це вогнище, нові спальні, нове поводження, нову дисципліну, і назавжди у них залишаються сильні враження”¹.

Педагогічні умови використання методів виховання

У процесі виховання не може бути стандартних ситуацій і стандартних підходів до використання способів виховного впливу. Тут педагогіка в перту чергу є мистецтвом. Тому слушною залишається думка А.С. Макаренка: “... ніякого засобу не можна розглядати відокремлено від системи. Ніякого засобу взагалі, хоч би який ви взяли, не можна визнати ні добрим, ні поганим, якщо ми розглядатимемо його окремо від інших засобів, від цілої системи, від цілого комплексу впливів”¹.

У підході до використання методів виховання не можна дати якісь рецепти. Треба вивчати закони психічних явищ, якими збираємося керувати, співставляти власні дії з цими соціально-психологічними законами та обставинами.

Та все ж варто зважати на певні педагогічні умови використання методів виховання. Зокрема:

1. Залежність вибору методів від мети і завдань виховання.
2. Врахування вікових особливостей вихованців.
3. Врахування індивідуальних особливостей фізичного, психічного і соціального розвитку особистості.
4. Врахування соціального середовища, в якому розвивається особистість.
5. Наявність і дієвість засобів виховного впливу.
6. Рівень сформованості професіоналізму педагога.

3. Національне виховання.

Зазначимо, що на сучасному етапі розвитку українського суспільства, незважаючи на всі зміни у житті, загальна мета виховання залишається незмінною – формування всебічно і гармонійно розвиненої особистості.

Отже, згідно Концепції виховання у національній системі освіти поряд з загальною метою виховання *головною метою національного виховання в Україні* визнається набуття молоддю соціального досвіду, успадкування духовних надбань українського народу,

досягнення високої культури міжнаціональних взаємин, формування у молоді, незалежно від національної приналежності, рис громадянина Української держави, моральної, художньо-естетичної, правової, трудової, екологічної культури.

У сучасних умовах члени суспільства мають орієнтуватися на ті загальнолюдські цінності, які зумовлені потребами соціально-економічного розвитку. До них належать: прагнення набувати новий досвід; готовність до соціальних змін у рамках еволюційного розвитку суспільства; вияв почуттів толерантності; готовність утверджувати власне "Я" у стосунках з іншими людьми; орієнтація у своїй діяльності на сьогочасне і майбутнє, а не на минуле; усвідомлення необхідності готувати себе до життя в умовах ноосфери; повага до сучасних досягнень науки й техніки; турбота про збереження довкілля як визначальної передумови існування людини на Землі; прагнення до високого рівня вихованості, розуміння пріоритетності виховання в освітньому процесі; культ Матері і Батька, Родини; пріоритет духовного щодо матеріального; прагнення жити по совісті; оберегати честь людини, тієї спільноти, до якої належить особистість.

Говорячи про необхідність спиратися на загальнолюдські морально-духовні цінності, не можна нехтувати національними цінностями, багатівковими надбаннями національного виховання. Національне виховання — це створена впродовж тисячоліть певним етносом система поглядів, переконань, ідеалів, традицій, звичаїв, особливостей міжособистісних стосунків, ментальності, вірувань та ін. Науково обґрунтоване, правильно організоване національне виховання віддзеркалює особливості історичної ходи народу, визначає перспективи його подальшого розвитку.

Під впливом сучасних процесів інтеграції, глобалізації з'являються спроби запозичити систему виховання в інших народів. Таке "мавпування" завдає лише непоправну шкоду ідеалам національного виховання, веде до руйнування тисячолітніх духовних надбань певної спільноти, яка належить до конкретної етнічної групи. Прагнення виховати інтернаціоналістів-прагматиків, безбачченків, манкуртів, бездуховних космополітів — великий гріх перед своїм народом, перед його історією.

Зміст виховання має будуватися передусім на національних засадах. "Головна мета національного виховання, — зазначено в Державній національній програмі "Освіта", — набуття молодим поколінням соціального досвіду, успадкування духовних надбань українського народу, досягнення високої культури міжнаціональних взаємин, формування у молоді незалежно від національної належності особистісних рис громадян Української держави, розвиненої духовності, фізичної досконалості, моральності, художньо-естетичної, правової, трудової, екологічної культури"¹.

Утверджуючи ідею національного виховання на основі загальнолюдських цінностей, особливу увагу треба звернути на опанування рідної мови. Українська поетеса Ліна Костенко, глибоко розуміючи значення рідної мови у житті людини, в її національному становленні, наголошувала: "Нації вмирають не від інфаркту: спочатку у них відбирають мову".

Нація є найвищою формою суспільства, що її виплекало людство на великому історичному шляху. Нація не може формуватися й утверджуватися без збереження історичної пам'яті, морально-духовних надбань, самоусвідомлення, відчуття належності до етнічної спільноти, до людського світу взагалі. Основним інструментом такого співробітництва, людської спільноти була й залишається мова.

Український поет Володимир Сосюра писав:

О мова рідна! їй гаряче віддав я серце недарма. Без мови рідної, юначе, й народу нашого нема.

Не можна не погодитися з думкою В.О. Сухомлииського щодо місця і ролі мови в житті людини: "Надзвичайна мова наша є таємницею. В ній всі тони і відтінки, всі переходи звуків від твердих до найніжніших. Дивуєшся дорожчості мови нашої: в ній що не звук, то подарунок, все крупно, зернисто, як самі перла..."

Знання рідної мови визначає багатство, широчінь інтелектуальних і естетичних інтересів особистості. Той, хто не знає рідної мови або цурається її, сам засуджує себе на злиденність душі, стає безбатченком".

У середині XIX ст. П. Куліш у поетичній формі виразив сутність головного скарбу українського народу:

Єдиний скарб у тебе — рідна мова,
Заклятий для сусіднього хижацтва.
Вона твого життя міцна основа,
Повніша над усі скарби й багатства.

Таким чином, діалектичне поєднання змісту загальнолюдських і національних морально-духовних цінностей є закономірною основою життєдіяльності особистості, її становлення як Людини. Не випадково український філософ Г.С. Сковорода повчав: "Не будь ні вельможею, ні лихварем, ні алкидом, ні пігмеєм. Будь тільки людиною — чуєш? Людиною — і знайди благо".

Запитання для самоперевірки:

1. Назвіть категорійні ознаки (ключові слова) у визначенні поняття "виховання". Поясніть свій вибір.
2. У чому полягає сутність процесу виховання, якщо виходити з того, що особистість розвивається завдяки привласненню накопиченого у суспільстві досвіду?
3. У чому полягає сутність діяльнісно-особистісної концепції виховання?
4. Проаналізуйте розуміння поняття "виховання" у широкому й вузькому значенні.
5. Що слід розуміти під закономірностями виховання? Розкрийте сутність і дайте їх наукове обґрунтування.
6. Які принципи виховання виводяться з його закономірностей?
7. Що слід розуміти під методами виховання?
8. Як співвідносяться поняття метод, прийом і засіб виховання?
9. На основі чого здійснюється класифікація методів виховання?
10. Що таке класифікація методів виховання?
11. Які фактори визначають вибір методів виховання?
12. Які методи належать до групи методів формування свідомості?
 13. У чому суть методу розповіді?
 14. Чим відрізняється бесіда від диспуту?
 15. У чому суть методу прикладу?
 16. У чому суть педагогічної вимоги?
 17. Назвіть чотири групи методів виховання.

У самовираженні
(саморозвиток і самореалізація)

У повазі
(самоповага, визнання, статус)

Соціальні потреби
(потреба соціального контакту, любов,
відчуття духовної близькості)

Потреби в безпеці та захисті
(надійність доходів, робочого місця,
забезпечення старості, захист у разі непрацездатності,
чисте повітря, чисті продукти)

Фізіологічні потреби
(голод, спрага, одяг, житло)

ОПОРНА СХЕМА ЗАНЯТТЯ

